

*Мамбеталиева Бурулай Абжалбековна,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети,
аспирант,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

**50-ЖЫЛДАРДАГЫ Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ ТЕҢДИК
АСКАРОВДУН ЧЕЧМЕЛӨӨСҮНДӨ**

*Мамбеталиева Бурулай Абжалбековна,
соискатель,
Бишкекский гуманитарный университет имени К. Карасаева,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

ТВОРЧЕСТВО Ч. АЙТМАТОВА 50-Х ГОДОВ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ Т. АСКАРОВА

*Mambetalieva Burulai Abzhalbekovna,
Applicant,
Bishkek K. Karasaev University for the Humanities,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

**CHINGIZ AITMATOV'S WORKS OF THE 1950S IN THE
INTERPRETATION OF T. ASKAROV**

Аннотация: «Восхождение к зрелости» аттуу адабият таануу багытындагы китебинде окумуштуу Теңдик Аскарров Ч. Айтматовдун 50-жылдардагы чыгармачылыгы боюнча бир катар орчундуу, концептуалдуу көз караштарды, ой-пикирлерди жазып калтырган. Бул макала Т. Аскарровдун ошо кездеги жаш жазуучу Ч. Айтматовдун көркөм новаторлугу боюнча айткан омоктуу илимий ойлорунун маани-маңызын ачууга арналган. Ч. Айтматовдун феноменин Т. Аскарров эки баишталманын – улуттук эстетикалык тажрыйба менен дүйнөлүк көркөм маданияттын синтезинен бүткөн кубулуш катары, цивилизациялардын алака-катышынын аркасында келип чыккан адабияттын тездетилген өнүгүшүнүн көрүнүшү катары мүнөздөгөн, жазуучунун чыгармачылыгындагы реалисттик сүрөттөө менен лиро-романтикалык стилистиканын жуурулушун көрсөткөн. Т. Аскарровдун ою боюнча Ч. Айтматовдун повесттери 50-жылдардагы фактографиялык-баяндоочулук прозага альтернатива катары жарыкка келген. Кыскасы, макалада Т. Аскарровдун Ч. Айтматовдун эстетикалык секиригин чечмелөөсүнүн өзгөчөлүгү жалпы адабий-процесстин контекстинде ачылып берилген.

Аннотация: В своей литературоведческой книге «Восхождение к зрелости» Т. Аскарров представил ряд глубоких и концептуальных мыслей по поводу произведений Ч. Айтматова, которые появились в 50-ые годы прошлого века. Данная статья посвящена выявлению сущности и содержания научных суждений Т. Аскаррова по поводу художественного

новаторства молодого тогда писателя. Феномен Ч. Айтматова характеризуется Т. Аскарковым как сплав двух начал – национального эстетического опыта и мировой художественной культуры, как результат ускоренного движения литературы в условиях встреч разных цивилизаций. Указывается синтез реалистического письма и лиро-романтической стилистики в творчестве писателя. По мнению Т. Аскаркова, повести Ч. Айтматова выступали как художественная альтернатива фактографического-бытоописательской прозе тогдашнего времени. Словом, в публикуемой статье раскрыта суть своеобразной интерпретации Т. Аскарковым эстетического скачка Ч. Айтматова в контексте общелитературного процесса.

Annotation: In his literary study «Ascent to Maturity», T. Askarov presented a number of profound and conceptual ideas about the works of Ch. Aitmatov created in the 1950s. This article is devoted to identifying the essence and content of T. Askarov's scholarly judgments regarding the artistic innovation of the then young writer. The phenomenon of Ch. Aitmatov is characterized by T. Askarov as a fusion of two origins – the national aesthetic experience and the world artistic culture, as a result of the accelerated movement of literature under the conditions of the encounter of different civilizations. Special attention is paid to the synthesis of realistic writing and the lyrical-romantic style in the writer's work. According to T. Askarov, Ch. Aitmatov's stories appeared as an artistic alternative to the factual, everyday-descriptive prose of that time. In short, this article reveals the essence of T. Askarov's original interpretation of Aitmatov's aesthetic breakthrough in the context of the general literary process.

Түйүндүү сөздөр: адабий процесс, оң каарман, психологизм, образ, жаңычылдык, дүйнөлүк адабият, орус классикасы, улуттук көркөм тажрыйба, реализм, лиро-романтикалык стиль, соцреализм, идеалдуу каарман, баяндоочулук, инсан тенденциясы ж.б.

Ключевые слова: литературный процесс, положительный герой, психологизм, образ, новаторство, мировая литература, русская классика, национальный художественный опыт, реализм, лирико-романтический стиль, социалистический реализм, идеальный герой, описательность, концепция личности и др.

Key words: literary process, positive hero, psychologism, image, innovation, world literature, Russian classics, national artistic experience, realism, lyric-romantic style, socialist realism, ideal hero, descriptiveness, concept of personality, etc.

Киришүү. 50-жылдарда көп пландуулугу, көп каармандуулугу, көркөмдүгү, сүрөттөөнүн реалисттик принциптерин өздөштүрүүсү жагынан айырмаланып, улуттук роман жанры жергиликтүү алкактан чыгып, союздук аренага кадам таштап, («Тоо арасында») өзүн жаңы сапатта, жаңы деңгээлде бекемдеп, кадимки романдык статуска ээ болуп чыга келсе, Ч. Айтматовдун адабиятка келиши менен 50-жылдарда кыргыз повести союздук гана эмес, дүйнөлүк деңгээлге чыгып барды (мисалы, «Жамийла»). «Черты этого обновления в яркой форме проявились в творчестве Ч. Айтматова, за короткий срок ставшего одним из признанных мастеров многонациональной советской литературы» – деп жазат Т. Аскарков [1, 21-б.].

Макаланын максаты. 50-жылдардагы адабий процесстин мүнөзүн жана ага Ч.Айтматовдун алып келген эстетикалык жаңылыктарын аныктоо, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына таасирин тийгизген факторлорду ачуу жана буларга карата Т.Аскаровдун көз караштарын тастыктоо.

Милдеттери: 1. 50-жылдардагы адабий процессти үйрөнүү

2. Ч. Айтматовдун новатордук жаңылыктарын иликтөө.

3. Т. Аскарковдун көз караштарын үйрөнүү.

Колдонулган метод. Анализ жана синтез 50-жылдардагы адабий процесс талданып жалпы корутунду чыгарылат.

Негизги мазмуну. Т. Аскарков Ч. Айтматовдун «Бетме-бет» (1956), «Жамийла»

(1958) повесттерин мисалга алуу менен жазуучунун кыргыз адабиятына алып келген төмөндөгүдөй жаңылыктарын белгилейт:

1. Терең психологизм.

2. Индивидуалдуу мүнөздөр.

3. Лиризм, чын ыкластан чыккан сыр-чылдык.

4. Каарманды, адамды анын татаалдыгында, карама-каршылыгында, динамикада реалисттик сүрөттөө. Т. Аскарров кыска гана атап, белгилеп өткөн Ч. Айтматовдун почеркинин бул жаңы артыкчылыктарын бир аз чечмелеп, өзүбүздүн кошумчаларыбызды айтып, адабиятчыны толуктоонун зарылдыгы бар. Бул 50-жылдардагы адабий процесстин сүрөтүн дааналантуу жана Ч. Айтматовдун ага кошкон салымын көз алдыга конкреттүү элестетүү үчүн керек.

40-50-жылдарда кыргыз прозасында негизинен баяндоочулук (описательность) мүнөздүү болгон. Ошо кездердеги адабияттын кемчилигин «фотографически-бытописательское узость» деп Т. Аскарров өзү мүнөздөп жатпайбы. Көркөм сөз өнөрүндөгү орун алып келген өксүктөрдү 1954-жылы болгон Кыргызстан жазуучуларынын II съезди төмөнкүчө белгилеген: «Биздин жазуучуларыбыз оң каармандардын кылык-жоруктарын жана ички дүйнөсүн реалисттик түрдө көрсөтө билишпейт, аларды тирүү адамга таандык болгон жекече мүнөздөн ажырата салышат. Жасалма сюжеттик линиялар көрүнүштөрдүн тышкы себептерин гана көрсөтүү сыяктуу кемчиликтер да аз кездешпейт» [2, 8-б.]. Ч. Айтматовдун «Бетме-Бет», «Жамийла» повесттери дал ушундай өксүктөргө, баяндоочулукка карата чукул бурулуш, альтернатива сыяктуу. Аталган повесттерден баяндоону, автордук тышкы кургак мүнөздөмөлөрдү эмес, тескерисинче ички мүнөздөмөнү, каармандын ички ой-сезимдеринин агымын, ички толгонууларды жана санаркоолорду, адамды ич жагынан аңтарып сүрөттөөнү, бир сөз менен айтканда, жан дүйнөнүн диалектикасын көрөбүз. Мына ушул көркөм жетишкендикти Т. Аскарров терең психологизм деп атап, психологиялык изилдөөнү Ч. Айтматовдун

50-жылдардын адабиятында жасаган новатордук ачылышы, принципалдуу бурулуш жаңылыгы катары мүнөздөп жатат. Т. Аскарровдун жогорудагы «Социально-личностный взгляд начал вытеснять рационалистическую заданность, приблизительность, обстрактную обобщенность характеристик человека» деген сөзүн кайрадан эске түшүрөлү. Жазуучулардын II съездинде белгиленген кемчиликтерди Т. Аскарров илимий түшүнүктөргө салып, таамай аныктаган. Адабиятта үстөмдүк кылган дал ушундай обстракттуу түрдө жалпыланган фигураларга, ак, кара боектор менен бир жактуу мүнөздөлгөн схемалуу каармандардын, идеалдуу геройлордун каршысында өздөрүнүн жекече сапаттары, мүнөздөрү, кыял-жоруктары, ишенимдери бар, эч кимге окшобогон кайталангыс касиеттери бар, мыкты жактары да, кемчилик-кемтиги да бар, өздөрүнүн тагдырлары бар, жазуучунун «куурчагы» катары эмес, өз ынанымы менен өз алдынча личность катары жашап аракеттенген Сейде, Ысмайыл, Жамийла, Данияр сыяктуу кадимки турмуштагыдай жандуу, тирүү каармандар пайда болду. Алар китеп барактарынын ичинен тез эле чыгып, Т.Аскарров жазгандай «элдик турмушка аралашып кетишкен». Мына ушинтип, Т.Аскарровдун Ч. Айтматов кыргыз адабиятына индивидуалдуу мүнөздөрдү алып келген деген адабий концепциясы кашкайган чындык. «Жамийла» повести менен Ч.Айтматов кыргыз прозасына лиризмди, лироромантикалык стилди алып келгендиги чындык. «Жамийла» повести «прозадагы поэма», «кара сөздөгү ыр» деп сынчы, адабиятчылар тарабынан бекеринен бааланган эмес. Буга кошумча айтарыбыз, «Жамийлада», «Бетме-Бет» повесттеринде сюжет логикалуу өнүгөт, бир окуядан экинчи окуя табигый түрдө өсүп чыгат. Образдар көркөм деталдарда, эпизоддордо, штрихтерде ачылат. Пейзаждык сүрөттөөлөр каармандын ички психологиясы, көңүл маанайлары менен шайкештикте турат. Каармандар кыймыл-аракетте, кагылыштарда, карама-каршылыктарда, ички ой-сезимдердин күрөшүндө, өсүп-өнүгүү динамикасында көрсөтүлөт.

Мисалы, Т. Аскарлов «Бетме-Бет» повестинин башкы каармандарынын бири Сейденин образын мындайча талдап жазат: «Чыгарманын баш жагында биз Сейдени күйөөсү Ысмайылды чексиз сүйгөн, ага каршы жарым ооз сүйлөөгө батынбаган, көзүнүн агы менен тең айланууга даяр турган аял катарында көрөбүз. Ысмайыл – анын кудайы. Өз жолдошуна жан дили менен берилгендиктин себеби анын чексиз сүйүүсү менен да байланышкан эле.

Сейде бул мүнөзүнөн Ысмайыл армиядан качып келгенде да жазган жок. Ал өз көңүлүндө Ысмайылдын качып келиши кадыресе иш, ар кимге эле жан керек да, мындай кыйын учурда эбин тапкан эле аман калат деген ойду сактайт. Качан гана Ысмайыл коңшусунун уюн уурдап союп алганда, Сейде өзүнүн ага болгон сүйүүсүн терең жек көрүү менен алмаштыра алды. Ысмайыл анын чексиз ишенимин актаган жок, эң сонун тилектерин таман астында тебеледи.

Мына ошондон кийин гана Сейде НКВДнын кишилерин ээрчитип, Ысмайыл жаткан үңкүргө барды. Бекер жеринен автор аңгеменин финалында Сейденин таанылгыс болуп өзгөргөнүн Ысмайылдын көз карашы аркылуу берген эмес. Алар бетме-бет келишкенде Ысмайылдын көз алдына мурдагы тагдырга унчукпай баш ийген Сейде эмес, өлүм менен кармашууга даяр турган, жамандыктын бетине жалтанбай тике караган таптакыр башка Сейде тартылат.

Ысмайылдын ошол минутадагы таңдануусу форма кийген жарактуу адамдарды эмес, Сейденин чечкиндүү жүзүн көргөндүктөн болду. Балким ошол учурда Ысмайыл Сейденин бүткүл сапаттарын билбей жүргөндүгү үчүн өкүнгөндүр.

Ошентип, жаңылыш түшүнүктөрдүн туткуну болуп келген Сейде өзүнүн мурдагы жалтак, басырынган мүнөзүн таштап, шарттын, чындыктын жардамы менен тайманбас, эр жүрөк аял болууга жетишти. Чынында эле Сейде бул жерде баатырдыкты көрсөттү, анын баатырдыгы согуштагы жоокерлердин эрдигинен кем эмес эле.

Сейде аңгеменин башында башка болсо, аягында да башка болуп көрүнөт. Бирок, аңгемеде бири-биринен түп-тамырынан бери айырмаланган эки образ, эки Сейде жашабайт. Мында мүнөздүн ар түрдүү белгилери логикалык жактан ачылган» [3, 73-б.]. Лев Толстой айткандай, адам баласы бир жерде токтоп турбайт, ал да агып турат. Адамды анын агып турган абалында («в его теку-чести» – Л. Толстой) көрсөтүү художниктин милдети. Сейденин образын түзүүдө Ч.Айтматовдун ушул жобону эске алганы сезилип турат.

Ушундай жаңыча көркөм дүйнөсү менен Ч. Айтматовдун 50-жылдардагы али да болсо тарыхый жактан жаш, бирок өнүгүү жолуна түшкөн кыргыз адабиятына сүрөттөөнүн реалисттик методун, тагыраак айтканда реализмди алып келген. Ч. Айтматовдун улуттук адабиятка кошкон улуу салымы да ушунда. Бул жагынан Т. Аскарловдун Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын новатордук маани-маңызы жана 50-жылдардын адабиятындагы орду жөнүндөгү жогорудагы бүтүмдөрү, тагыраак айтканда концепциясы талашсыз.

Т. Аскарлов эмгегинде Ч. Айтматовдун көркөм ачылыштарын аныктап атап гана койбостон, жазуучунун жасаган эстетикалык секиригин кандай факторлор шарттады деген суроону да койгон. Бул суроого жооп издөөдө Т. Аскарлов эки нерсеге басым коёт. Биринчи – кыргыз профессионал адабиятынын буга чейин топтогон тажрыйбасынын кыртышы. Экинчи – башка маданияттардын жетишкендиктеринин күч-кубаты (Ч. Айтматовдун 50-жылдарда Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романын орусчага которгондугун эске түшүрөлү). Ушул эки башталманын гармониясы Т. Аскарловдун ою боюнча Ч.Айтматовдун ийгилигин шарттаган.

«Являя собой гармоническое единство лучших традиций киргизской литературы и достижений других культур, творчество Ч.Айтматова лежит в русле тех значительных явлений современного киргизского искусства, которые образовали новую диалектическую ступень и его развития» [1, 21-б.].

Т. Аскарров башка маданияттардын таасири туурасындагы оюн Ч. Айтматовдун төмөнкү сөзү менен бекемдеген: «Лев Толстойдун акылмандыгын жана анын образдарынын психологиялык татаалдыгын, Шолоховдук мүнөздөрдөн жүрөктү титиреткен драматизмин жана таасындыгын Леоновдук интеллектуалдуулукту сүйөм» [4, 40-б.].

«Маданияттар аралык өз ара аракеттенүү башка салттарды, баалуулуктарды, көз караштарды терең түшүнүүгө активдүү умтулуу дегенди түшүндүрөт» деп жазылган «Кыргыз билим берүү академиясынын кабарларында» [5, 113-б.]. Ч. Айтматов бөлөк маданияттардын көркөм дүйнөсүнүн чеберчилик сырларын терең өздөштүргөндүгү менен ийгиликтерге жетишкен. Мунун баары туура Ч. Айтматовдун ийгилигинин төгүндөлгүс факторлору. Бирок жазуучунун адабий жетишкендиктерин ушул эле эки себеп таасир кылганбы? Улуттук түпкү тамыр, байыртан түптөлгөн көрөңгө деген бар эмеспи. «Манас» деген улуу башатты кайда алпарабыз?, «байыркы кыргыз рухунун туу чокусу» деп «Манасты» Ч. Айтматов өзү сыймыктанып жазып жатпайбы. Туура, бул макала 1984-жылы жазылган. Бирок бала күнүнөн орус мектепте окуган, атайын орто жана жогорку окуу жайында орус тилинде билим алган, туңгуч аңгемесин орус тилинде жазган, жаш Ч. Айтматов 50-жылдарда «Манас» эпосу менен алек болуп, улуу мурастан таалим алды беле? Бул жагдай боюнча жазуучунун биографтарынын эмгектеринде да, Ч. Айтматовдун өзүнүн эскерүүлөрүндө да, адабият «тарыхтарында» да 2023-жылга чейин эч кандай факты-маалымат кездешкен эмес. Бирок 2023-жылы «Манас» – Айтматов маселесинде архивдик жаңы факты-материал табылып отурат. Академик Абдылдажан Акматалиев сенсациялуу архивдик табылга жөнүндө жана ага байланыштуу, кызыктуу ой-пикирлерин төмөндөгүчө жазат: «Институттун кол жазма бөлүмүндөгү материалдарды карап отуруп, Чыңгыз Айтматовдун өз кол жазмасын таап алдым! Ал сыя менен жазылган кол жазма «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторунун кагазга жазылган план-проспектисинин

орусча котормосу экен! «Бали!» – дедим толкунданып, кубанып... Демек, К. Маликов, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков менен Ч. Айтматовдун «Манас» үчилтиги аркылуу жакындан кызматташуусу болгон. 1952-жылкы «Манаска» арналган конференциядан кийин эпостун бириктирилген вариантын түзүү ушул акын, жазуучуларга тапшырылган. Булар түзгөн «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторунун кыргызча план-проспектилерин орусчага которууда Ч. Айтматов көп жолу эпостор тууралуу сүйлөшсө керек, айрым сөз, түшүнүктөрдү такташса керек. Эпостун сюжеттери жана манасчылардын варианттары боюнча кызыктуу талкуу, талаштарды угуп, кызуусуна батса керек! Ушундай шартта Ч. Айтматовдун «Манастын» өзүн окуп чыкпай коюшу мүмкүн эмес эле.

Ч. Айтматов ал план-проспектилерди орус тилине жан дүйнөсү менен берилип которгонун көрүүгө болот. План-проспектилер 1954-жылы которулган. Бул улуу акын-жазуучулардын план-проспектилери жана Ч. Айтматовдун котормосу жалпы коомчулук, анын ичинде илим үчүн кандайдыр бир деңгээлде кызыктуу жана маанилүү деп эсептейм. Жыйынтыктап айтканда, «Манас» эпосу Ч. Айтматовго чыгармачылык космоко учууга старт аянтчасы болгон» [6, 73-83-б.].

Академик А. Акматалиевдин таасын ой-пикирине кошумчаларыбыз; «Манас» өзү эпостук поэтиканын мыйзамдары менен жашаса да, анда кашкайта тартылган реалисттик картиналар, турмуш көрүнүштөрү, согуш эпизоддору, таамай сүрөттөлгөн адам бейнелери, каармандын ички психологиясынан кабар берген көркөм деталдар, не бир кылдат түзүлгөн жаратылыш пейзаждары арбын. Улуу эпостун бул керемет көркөм сүрөттөрү 50-жылдарда «Асма Көпүрөнү», «Бетме-Бетти», «Жамийланы» жазып жатканда Ч. Айтматовдун көз алдында элестеп, чеберчилигине дем берип турбаган деп кантип айта алабыз. Илгери кыргыздар согуштан качкан жоокердин башын алып таштаган. «Жаздыкта өлгөн жаман ат, жоодо өлгөн салтанат» деген кыргыз. «Бетме-беттин» каарманы качкын Ысмайылга карата

өзүнүн автордук позициясын аныктоодо Ч.Айтматов элдик башаттагы ушундай идея, патриоттук салт, мурастарды эсине тутпаган деп айта албаспыз. «Олжобай менен Кишимжан» эпосунан кыргыз элинин чыныгы сүйүүнү даңктай билген бийик акылоюнун, асыл руханиятынын символикасы сыяктуу. «Жамийла» повестин жазууда Ч.Айтматов жалаң эле 20-кылымдын прогрессинин аялдар эмансипациясы идеясына эмес, элдик кыртыштын сүйүүдөгү эрк-эркиндиги философиясына таянган десек жаңылбаган болор элек. Ушул өңүттөн караганда «Адабий процесс жана жасалма схемалар» аттуу макаласында Т. Аскарвдун 50-жылдарда «Көптү билген, күчтүү, акылдуу каармандарды адабиятка киргизүүдө Ч.Айтматовго фольклор үлгү болгон эмес» [3, 120-б.] деп жазганы анча ынандуу эмес. Фольклордук таасир десе эле жазуучунун элдик чыгармалардын троптук караттарын колдонгондугу же болбосо «отко салса күйбөгөн, сууга салса чөкпөгөн» каарманды жараткандыгы катары түшүнбөш керек. Фольклор, «Манас», элдик философия, улуттук башат Ч. Айтматовдун көркөм аңсезиминде, рухунда жандуу фермент катары жашап, чыгармачылыгын мүрөк суусундай астыртан азыктандырып турат. Жогоруда академик А. Акматалиев «Манас» эпосу Ч.Айтматовго чыгармачылык космоско учууга старт аянтчасы болгон» деп бекеринен жаздырткан жок.

50-жылдардагы оң жана сол каармандарды сүрөттөөдөгү өзгөрүүлөр, адамды «отко салса күйбөгөн, сууга салса чөкпөгөн» таризде же болбосо, орус сынында айтылгандай, «железо-бетон» кейпинде, абстракттуу схема түрүндө көрсөтүүгө сынчыл скептикалык мамиленин ойгонушу, жанданышы, кишини тирүү пенде катары реалисттик принцип менен динамикада, өсүүдө көрсөтүүгө умтулуу – бул, албетте негизинен адабиятта личность концепциясынын жаралышына көп жагынан байланыштуу. Адамга «социалдык-инсандык көз караштын» жаралышынан улам, кеп болуп жаткан мезгилде каарманды сүрөттөөдө позитивдүү жылыштарын болуп өткөнүн жогоруда Т. Аскарв

мисалдар менен тастыктап берди. Мындай тенденция «Тоо арасында» романынан, «Бетме-бет», «Жамийла» повесттеринен мурда эле 50-жылдарда Ч.Айтматовдун «Асма көпүрө» аңгемесинен көрүнгөн.

Т. Аскарв «Асма көпүрөнүн» башкы каарманы тууралуу минтип жазат; «Нурбек схемалуу каарман эмес. Ал турмуштун сабагынан үйрөнөт. Кетирген каталарды мойнуна алыш үчүн өзүнөн күч-эрк табат. Автор аны идеализациялабайт, адамдык бардык артыкчылыктары жана кемчиликтери менен көрсөтөт» [3, 121-б.].

Каарманга карата личностук мамиле, кейипкерди статикалуу түрдө эмес, динамикалуу, карама-каршылыктарда көрсөтүү тенденциясы прозада гана эмес, драматургияда да башталган. Мындай тенденцияга айрыкча, ошол кездеги жаш драматург Т.Абдумомуновдун чыгармачылыгы мүнөздүү. 40-жылдардын аягында жана 50-жылдарда адабиятка келип кирген таланттуу авторлордун катарында Т. Аскарв Т. Абдумомуновду атап өтөт. Бирок тилекке каршы, Т. Аскарв Т. Абдумомуновдун чыгармачылыгына токтолгон эмес. Т. Абдумомуновдун «Атабектин кызы» пьесасы мурдагыдай адамдын коомдук өндүрүштүк, саясий иш-аракеттерин көрсөткөндүгү менен эмес, пенденин жеке турмушун, индивидуалдуу тагдырын, интимдик дүйнөсүн, жекече субъективдүү ички ой-сезимдерин, кейипкердин инсан, жаран катары калыптанышын көрсөткөндүгү менен айырмаланган. Ошон үчүн чыгарма сахнага кайра, кайра коюлган. Драманын башкы каарманы Жыпаргүл өзүнүн нравалык изденүүлөрүндө, адашууларында, жаңылууларында, ички толгонууларында, турмуш татаалдыгында кадимки драмалык каарман катары сүрөттөлөт. «Атабектин кызында» баягыдай «даяр» каарман же автордук идеянын рупору көрүнбөйт. Жыпаргүл үй-бүлөлүк драманы баштан кечирип, турмуштук тажрыйбага ээ болуп, адегендеги романтик жаш кыздан реалдуу ой жүгүртүүгө үйрөнгөн, жарандык аңсезими өскөн, рухий жактан жетилген, арнамысты, абийирди биринчи планга койгон инсанга айланат. Бир сөз менен айтканда,

Т. Абдымомуновдун «Атабектин кызы» драмасы 50-жылдарда адам турмушун көркөм чагылтуунун реалисттик принцибин тутуууга карай багытталган адабияттын алдыңкы тенденциясынын нугунда турат.

Бул жерде айтып кете турган нерсе, адабиятта адамга, каарманга инсандык мамиленин жаралышы жөнүндө, же болбосо инсандын жеке турмушунун, жеке пенделик тагдырынын, анын субъективдүү дүйнөсүнүн көркөм изилдөөнүн объектисине айланышы тууралуу сөз кылганда, мындай тенденциянын 40-жылдарда А. Осмоновдун чыгармачылыгында башталгандыгын унутпашыбыз керек. Адабий изилдөөлөр жеке пенденин субъективдүү дүйнөсүн чагылтууга А. Осмоновдун биринчилерден болуп киришкендигин ырастаганы жалпыга маалым (бир эле акындын «Өлүп тирилгендер», «Үч аяк» поэмаларын эстейли). Бул жагынан Т. Аскаровдун жогорудагы 50-жылдардагы сапаттык жаңы көркөм баскыч мурдагы топтолгон эстетикалык тажрыйбадан уланган деген ою абдан туура.

Белгилей турган нерсе, коомдун экономикалык-маданий өсүшү менен демократиялык «желаргынын» аркасында адабий процесс жаңыланып жатса да, 50-жылдарда Советтик коом баары бир негизинен өзүнүн тоталитардык мүнөзүн сактап кала берген жана адабиятка идеологиялык көзөмөл, аны партиялык башкаруу токтогон эмес. Мындай жагдай бир жагынан адабияттын канатын кенен жайып, эркин чабытташына жолтоо болгон. Профессор, филология илимдеринин доктору Динара Асакеева төмөндөгү чынчыл ой-пикирин ортого салат:

«Социалисттик реализм кыргыз жазуучусун жаралганда эле даяр көрсөтмөлөргө, жол-жоболорго үйрөтүп, жаңы көрсөтмөлөрдү, жол-жоболорду күтүп туруу адаты менен жашаганга көндүрүп койгон. Себеби социалисттик реализм эстетикалык кодекс катары, идеялык-көркөмдүк норматив катары өмүр сүрүп, чыгармачылыкты толук башкарганына ылайык жаңы нормативдер (көрсөтмөлөр, жол-жоболор) мезгил-мезгили менен пайда болуп, чыгармачылык ушуга жараша өнүккөн. Көркөм чыгармачылык

партиялык съезддерде, пленумдарда кабыл алынган ар кандай темалар, жол-жоболор, теориялык маселелерге жараша жаңыланып турган. Мисалы, «типтүүлүк», «оң каарман», «коммунисттин образы» сыяктуу проблемалар, чакырыктар убак-убагы менен чыгып турган. Дал ушундай нормативдердин бири «оң каарман» маселеси болгон, советтик жазуучулар милдеттүү түрдө «оң каарманды» түзүш керек деген талап жашаган» [6, 484-б.].

Коммунисттик партия маданияттын, адабияттын өнүгүшүнө бир жагынан шарт түзсө да, экинчи жагынан Д. Асакеева туура жазгандай, көркөм сөз өнөрүн жогортон түшүрүлгөн токтолгон, көрсөтмөлөр, таптык талаптар аркылуу чектеп, сөз чеберлеринин чыгармачылыгын алкактын ичинде кармап турган. Идеологиялык башкарууга байланыштуу адабиятыбыздын тарыхында, акын, жазуучуларыбыздын тагдырында көптөгөн негативдүү, драмалуу окуялар болуп өткөн. 20-50-жылдардагы адабий процесстин өнүгүү жолун талдоого алган Т. Аскаров 60-70-жылдарда жазылган өзүнүн бул «Восхождение к зрелости» эмгегинде адабияттын тарыхындагы партиялык башкаруудан улам келип чыккан негативдүү көрүнүштөргө токтолгон эмес. Бул үчүн Т. Аскаровго түшүнүү менен кароо керек. Себеби, адабияттын тарыхындагы «ак тактарды» жана «кара тактарды» изилдөөгө, ачыкка чыгарууга, көркөм сөздүн «партиялык иштин бир бөлүгү» болуп жашоосуна сын-пикир айтууга «өнүккөн социализм» деп аталган доордо жол берилген эмес, тыюу да салынган. Ошон үчүн Т. Аскаровдо эркиндик жок эле.

50-жылдарда Т. Сыдыкбековдун, Ч. Айтматовдун, Т. Абдымомуновдун жогорудагы жаңы сапаттардагы реалисттик чыгармалары менен барабар эле, салтанат-шаң, көкөлөгөн пафос менен социалисттик курулуштун, айыл-чарбанын, өнөр-жайдын жеңиштүү жүрүшүн даңазалаган, төрт тарабы төп келген каармандарды жалтыратып көрсөткөн чыгармалар жайнап чыгып турган. (Мисалы, Н. Байтемировдун «Салтанат», «Жаш жүрөктөр», К. Жантөшевдин «Жалындуу жаштар», С. Сасыкбаевдин «Фабрика кызы» ж.б.). Себеби мындай пропагандисттик чыгармалар

расмий бийлик тарабынан колдоого алынган жана Д. Асакеева туура белгилегендей, социалисттик реализмдин нормативдик талаптарына сыртынан болсо да шайкеш чыккан. Чыгармалардын шаңданган пафостуулугу кемчилик катары эмес, жетишкендиги катары бааланган учурлар көп болгон. Мисалы, К. Жантөшевдин «Жалындуу жаштар» повестинде жаштар бригадасы «Каржукпас» деген эзелтен бери ээн жаткан жапайы жерге бир күндүн ичинде канал казып, суу чыгарып, арыктарды чаап, жер айдап, эгинин сээп, айлап, жылдап бүтчү нерсени 12 сааттын аралыгында өздөштүрүп бүтүп, рапорт беришет. Комсомолдук жалындуу жаштардын мындай «каармандыгы» учурунда партияга да, окурмандарга да үлгүлүү сабак катары жагыштуу көрүнгөн. Бүгүнкү күндүн көзү менен караганда, К. Жантөшевдин «Жалындуу жаштар» повестиндеги бул «үлгүлүү комсомолдук каармандык» сюжеттик жана образдык логика менен эмес, автордун эрки менен болуп жаткан жасалма жомок, ошондой эле, социалисттик реализмдин алдыңкы советтик адамдын образы жөнүндөгү «эстетикалык критерийине», нормативдик моделине жазуучунун түздөнүүсү катары кабыл алынат. Т. Аскарров 50-жылдардын адабиятына карата алды жакты колдонгон «Рационалистическая заданность», «Абстрактная обобщенность характеристик человека» деген сынчылык аныктамаларын жазганда дал ушундай типтеги чыгармаларды эске алган.

Корутунду. Корутундулап айтканда, 50-жылдардагы тарыхый-адабий процесске карата Т. Аскарров төмөндөгүдөй көз караштарды тартуулайт.

Кыргыз профессионал адабияты 50-жылдарда калыптануу этабына, өнүгүү этабына өткөн. Адабияттын жаңы сапаттык деңгээли төмөнкүдөй көркөмдүк-эстетикалык көрсөткүчтөр менен мүнөздөлөт:

1. Адабияттын идеалдуу каармандан реалдуу каарманга бет бурушу: чыгармаларда абстрактуу схемалардын ордуна индивидуалдуу мүнөздөрдүн орун алышы (Сапарбай, Ыманбай, – «Тоо арасында», Жамийла,

Данияр, Сейде – «Жамийла», «Бетме-бет», Жыпаргүл – «Атабектин кызы» ж.б).

2. Адабиятка психологизмдин жана лиризмдин келиши. Чыгармада «жан дүйнөнүн диалектикасы» (Н.Г. Чернышевский) орун алышы көркөм сөз өнөрүнүн өнүгүү жолуна түшкөндүгүнүн белгиси («Жамийла» повести).

3. Каармандын динамикада, карама-каршылыктарда, турмуштун реалдуу таалдыгында, өсүп-өнүгүү процессинде көрсөтүлүшү – адабиятта сүрөттөөнүн реалисттик принцибинин орун-очок алып жатышынын белгиси (Т. Сыдыкбеков, Ч.Айтматов, Т. Абдымомунов).

50-жылдардагы адабияттын жаңы сапаттык баскычка өтүшүн. Т.Аскарровдун концепциясы боюнча төмөнкүдөй факторлор шарттаган:

а) Коомдун материалдык-экономикалык турмушунун жогорулашы, ага жараша коомдук жана индивидуалдык аң-сезимдин өсүшү, окурмандардын эстетикалык табитинин, адабият талаптарынын өйдөлөшү.

б) Кыргыз адабиятынын орус жана дүйнөлүк көркөм маданият менен алака-катышынын активдешүүсү, 50-жылдарда айрыкча, көркөм котормонун кенен кулач жайышы, көптөгөн орус жана дүйнөлүк классиканын кыргыз тилинде сүйлөшү.

с) «Хрущевдук жаздан» улам чыгармачылыкка ыңгайлуу коомдук атмосферанын түзүлүшү.

д) Жазуучулардын алдыңкы өкүлдөрүнүн эстетикалык аң-сезиминде адамга, каарманга карата социалдык-личносттук мамиленин жаралышы, тагыраак айтканда, калемгердин личность концепциясына ээ болушу, адабиятта адамды сүрөттөөнүн, турмушту эстетикалык өздөштүрүүнүн реалисттик жол-жобосуна өтүүгө алып келген (Ч. Айтматов). Т. Аскарровдун 50-жылдардагы кыргыз адабиятына карата адабий-эстетикалык концепциясы ушундай.

Адабияттар:

1. Аскарлов Т. Восхождение к зрелости. – Фрунзе, «Кыргызстан», 1975. – 21 б.
2. Советтик Кыргызстан. – 1954. – №9. – 8-б.
3. Аскарлов Т. Көркөм образдар дүйнөсүндө. – Фрунзе, Кыргызстан, 1967. – 73-74-б. 120,121-б.
4. Айтматов Ч. Признание в любви. / Ч.Айтматов. Китепте: Солнце дружбы. – Фрунзе, 1963. – 40-б.
5. Иманкулов М.К., Азимова М.Л. Маданияттар аралык толеранттуулук: мазмуну жана калыптандыруу жолдору // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2024. – №3 (64). – С. 108-114.
6. Акматалиев А. Ч.Айтматовдун жарыяланбаган чыгармалары. – Бишкек, «Мегаформат», 2023. – 73-83-б.
7. Асакеева Д. Советтик идеология жана ХХ кылымдагы улуттук адабий-көркөм процесс. – Бишкек, «Улуу тоолор» басмасы, 2015. – 484-б.

Рецензиялаган:

***Байгазиев С.О.,
филология илимдеринин доктору, профессор,
КББАнын академиги***